

Տ Ա Ր Ե Գ Ր Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԵԱՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՃԱԿԱՏԱԳՐԻՆ

(Զ. ԴԱՐԷ Ն. Ք. ՔՐԻՍՏՈՍ ՄԻՆՁԵԻ ՄԵՐ ՕՐԵՐԸ)

(Շաբ. տես Բազմավեպ 1930, էջ 369)

ԳԼՈՒԽ Բ.

Հայ քաղաքակրթութիւնը Պարսկական տիրապետութեամբ շրջանիւմ. — Մականդոնական տիրապետութիւնը և առաջին պատերազմները հռոմի դէմ. — Պարսկական ազդեցութիւնը և Խրամեամ յատկանշիչը. — Հիլլեմականութիւն Մեծի Տիգրանի և Արտաւազդի արքունաց մէջ. — Հասարակութեամբ կազմը. — հռոմէական ազդեցութեամբ սկիզբը (Ռոմէականութիւն). — Սկզբնաւորութիւն գրականութեամբ և ամենաբնիկ ժողովրդական (աւանդական) բանաստեղծութիւն Հայաստանի մէջ (Զ-Ա. Ն. Բ.)

Այսպիսի էր Հայ ժողովրդեան պատմական ճակատագիրն իր գոյութեան առաջին վեց դարերուն մէջ։ Այն դարաշրջանին Հայաստանի ներքին կենաց մասին շատ աւելի նուազ են մեր տեղեկութիւնները։ Հարկադրուած ենք տեղեկութիւնները ժողովրդու զասական զրիչներու դիպուածական ակնարկութիւններէն, համեմատաբար շատ ուշ ժամանակի ազգային աւանդութիւններէ. սակայն շատ բան կարելի է վերստեղծել մակարբերութեամբ¹։

Պարսից տիրապետութեան շրջանին շատ քիչ բան գիտենք նկատմամբ հայ կեանքի (գլխաւորապէս ըստ ցուցմանց Հերոդոտոսի և Քսենոփոնի)։ Հայերը այն դարաշրջանին պատերազմիկ ազգ կը համարուէին, և հայ գունդը պարսից զօրքին մէջ նշանաւոր մաս կը կազմէր։ Սակայն և այնպէս այն ալն ժամանակի հայ ժողովրդեան գլխաւոր զբաղանքն էր, կենդանարոժութիւն, երկրագործութիւն և վաճառականութիւն։ Հայաստանի ձիերուն մեծ պա-

հանջ կար այն ժամանակի գլխաւոր վաճառականութեան կեդրոններու մէջ, ի Տիւրոս և ի Սիդոն։ Հայերը գինիի վաճառականութիւն ալ կ'ընէին, մասնաւոր նաւերով կ'իջեցնէին լեռնային գետերու վերայէն։ Քսենոփոնն էր դարու (401-400 տ. Ն. Ք.) Հայ գիւղի կենդանի պատկերը թողած է մեզի (Նահանջ Բիւրունի մէջ)։ «Տասն հազար» յոյներ նահանջելով Հայաստանի վրայէն դէպ ի Սեւ ծով, գտեր են Հայաստանի մէջ մեծ քանակութիւն կենդանիներու, հաց, անուշահոտ գինի, զանազան իւղեր, չամիչ, պատիճաւոր պղտուղներ։ Շատ տեսակ ոգեւից բմպելիներ զարեջրի նման զոր տակաւն վեր կը քաշէին եղեգէ ցողունով։ Գիւղերու մէջ հայոց բնակարանները հողի տակ էին, մուտքը նեղ² նման ջրհորի բերանին, և վարը լայն ընդարձակ. մարդոց հետ կը բնակէին տնական կենդանիներն և բակի թռչունները³։ Գիւղապետը՝ ժողովրդեան մէջէն ընտրութեամբ կ'որոշուէր և ընդհան-

1. Այս գլխուն մէջ բաց ի խաւթեանցի, Դուլենի (զ. Զ և Է) և ուրիշներու բացատրութեանց, մեզ կ'օգտուինք նաեւ Ֆ. Նելլէի, Սէն-Մարթէնի, Ա. Զօպան-հանէ, Շոպենի, ևւն. որոնց վերաբերելը տես Նկատուողութիւններու մէջ։

2. Յիշուած հատուկոր տեղեկութիւններ հայոց մասին, մականդոնական գրաւումն առաջ Քսենոփոնի, Կուրն-

տիոսի Կուրտիոսի, Ապոլոնիոսի և ուրիշ յոյն զրիչներու ցով, քանի մը հակառակութիւններ զիրար կը բացատրուին անով, որ Հնդկականութիւն ունէր զանազան ժամանակամիջոցի կը պատկանին յընթաց մէջ ու կէս դարու. — Նման բնակարաններ հայ գիւղերու մէջ կը պահուէին մինչև իսկ մեր ժամանակները. տես Շոպեն, 865. լագով, 101.

բապէս հայերը յարգանքով կ'ընդունէին հելլէնները, պաշար կու տային և ճամբայ կը ցուցնէին: Երբ յոյները կը հարցնէին թէ ինչպէս կը կոչուի երկիրը, նորա պատասխան կու տային թէ «Հայաստան» է այս:

Պարսկական տիրապետութեան շրջանը մեծ ազդեցութիւն թողած է բոլոր հայ ժողովրդեան բնաւորութեան վրայ, զոր կարելի է նշմարել յաջորդ դարերու մէջ բարոյականի, սովորութեանց, տէրութեան կազմակերպութեան և կրօնքի վրայ: Մահելոնական նուաճումէն ետքը երբ Հայաստանի մէջ սկսաւ աստիճանաբար մշտնել հելլենականութիւնը, հարկադրուած էր երկար ժամանակ մաքառիլ իրանեան ասանդութեանց զէմ որ արդէն խոր արմատ ձգած էին ժողովրդեան մէջ: Ասոր համար էր որ երկար ժամանակ հելլենականութիւնը ասարածուած էր միայն բարձրաստիճան հայ հասարակութեան մէջ, Հայաստանի մէջ հելլէն ազդեցութիւնը նախ կրեցին Թազարներ և արքունի իշխաններու շրջանները: Բարձր Հայոց և իրոփաց աշխարհի առաջին Թազարներու կողմած գրաքննութեան վերաբերութիւններն յունարէն են: Ըստ երևոյթի հայ Թազարները պաշտօնական յարաբերութեան մէջ կանոնի են օգտուած են յոյն լեզուէն: Միեւնոյն ժամանակ յոյները կու գային Հայաստան աշխարհանք փնտռելու և լաւ գիրքեր ընդունելու և անշուշտ կ'օգնէին

որ հայերը մերձենան հելլէն քաղաքակիրթ աշխարհի:

Մեծն Տիգրանի ժամանակ հելլենական նուիրւնը ընդարձակ ծաւալ առեր էր գտնէ բարձրաստիճան հայ հասարակութեան մէջ: Նոյն ինքն Տիգրան շատ հմուտ էր հելլէն նականութեան: Ինքը շրջապատուած էր իմաստասէրներով, հռետորներով և նկարիչներով: Նոր մայրաքաղաք կառուցանելով, Տիգրիսի վտակներէն՝ մէկուն վերայ՝ զայն Տիգրանակերտ կոչեց, արքան ոչ միայն ամրացուց զայն, այլ և զեղեց-կացուց մեծակառոյց շէնքերով, փոքր-կրեց հոն հայ երեսիլ ընտանիքներ, ամէն ջանք ի գործ դրաւ հրապուրելու ղէպ ի իր քաղաք՝ Յոյներ, Ասորիներ, Կապադովկացիներ, արաբներ, հրեաներ, մասնաւորապէս գիտական շրջանակէն, նկարիչներ, դերասաններ, վաճառականներ, մասնագէտներ և գործակողներ: Իր արշաւանքներու ժամանակ զբաւելով փոքր Ասիոյ հելլենացած քաղաքները՝ շատ յուսակամ այժմաններ տեղաւորեց Տիգրան հայ տաճարներու մէջ: Յետ որոյ հայ ազգային աստուածներն՝ Նոյնացան Ուրմապուի աստուածներուն հետ: Արամազդ կոչուեցաւ Զեւս, Անահիտ աստուածուհին՝ Արտեմիս, Տիգր՝ Հերմէս, Վահագնը՝ Հերակլէս, Միհրը (Միթրա)՝ Հեփեստոս, յետոյ ասոնց հետ միացան աստուածուհիներ Աստղիկ և Դանէ Ափրդիտէս և Աթենասի հետ Նոյնացած:

1. Կոստանեանց, 64. Գոլէն, 215. այս դրամները անձանք են:

2. Տիգրանակերտի հիմնադրութեան տեղը տարբեր ցոյց կու տան. Սարգսն, ԺԶ. 1 կ'ըսէ թէ ան կառուցուած էր ի Միդգոնիտ, Տիգրիսի ճառագայէն կողմը: Այս շուրի զուգորդութիւն Տակիտոսի ցոյցմունքի հետ, ԺԵ. 4. և ոչ Պլինիոսի, Զ. 26: Ներկայ ժամանակի քննութեան հիման վրայ, Լէման-Նուպոնի «Հայաստանի տաշ և հիման» Բերլին, 1910, կը համարին թէ Տիգրանակերտ, յետոյ կառուցուած Մարտիրոսովիտ քաղաքի տեղը (տես յաջորդութիւն), այժմ Մուսֆարգիմա, Տիգրիսի վտակի վրայ, որ իւր կողմի հեղեղներու, ներկայի Բաթման-Սուր Տիգրանակերտի տեղիւն վրայ նախապէս կարծիքն, տես Գոլէն, 193, 194, ժամօթութիւն:

3. Խաւաթեանց, 164, 171: Ասորեստանէ, Աբիդգիլէ,

կորցուց աշխարհէ և ուրիշ կողմերէ, տեղափոխուած (մասամբ բռնի) էին մինչեւ 300,000 մարդ, իսկ յետոյ կելիկիոյ և Կապադովկիոյ 12 քաղաքներէն տեղափոխուած ժողովուրդը:

4. Հայոց ազգային կրօնք սաստիկ ազդեցութիւն կրած է իրանեանի, որուն ազաւցոյցն է զէնաւոր աստուածութեան անունը՝ Արամազդայ (Անուրամազդ): Սարգսն կը հաստատէ թէ պարսիկ բուր աստուածութիւնները կը պաշտօնէին Լիդացիներէն և Հայերէն: Յուսակամ արժանեկտու յափշտակութեան գոյոցը Մովսէս Խորենացիէն յիշուած, Բ. 12 կը վերաբրէ Արտաշէսի, որ յաջիցի Լիդացի առասպելական կրօնաւոր է: Խաւաթեանց վերաբրած է Մեծն Տիգրանի, 219. տես նաեւ Գոլէն, 42. Զ:

Հիլենականութեան զարգացումը կը շարունակուի Արտաւազը Գ.ի ժամանակ Ըստ վկայութեան Պլուտարքոսի՝ այս թագաւորն երիտասարդութեան ժամանակ ոտաւնաւորներ եւ ողբերգութիւններ կը գրէր յուսալէն լեզուով։ Արտաւազի օրով (տակաւին իր հօր ժամանակէն) արքունիքն ունէր յոյն թատերարեմ, ուր կը ներկայացնէին յոյն մեծ ողբերգունքն ու գործերը։ Վերը մենք յիշեցինք զրոյցը, թէ ինչպէս յոյն դերասանը, յարմարացած ոտանաւորի արտասանութեամբ, կրասոսի զլուիւր ցոյց կու տար հասարակութեան ուր խառն էին հայերն եւ պարթեւներ։ Բնականապէս այն հասարակութիւնը — արքունականները լլալով — ոչ միայն կը ցաւ հետեւի ներկայացման, այլ եւ գնահատեց դերասանին յանպատրաստից արտասանութիւնը։ Պէտք է ենթադրել, որ հայ հասարակութեան բարձր շրջանին մէջ արդէն Ա զարուն Ն. Գ. տարածուած էր յոյն լեզուն, այնպէս ինչպէս Գաղղիերէնը մեր մէջ ի Ռուսաստան ժվ դ վերջերը եւ ժթ դ սկիզբները։ Հետագայ հայ թագաւորներէն մեզի հասած են նոյնպէս յոյն արձանագրութիւններ։

Այնու ամենայնիւ Տիգրան եւ Արտաւազը շրջապատելով զիրենք հիլէն գիտնականներով, գեղարուեստագէտ մտաւորականներով եւ բանաստեղծներով, ինչպէս նաեւ իրենց յաջորդները, կը ջանային իրենց արքունիքը պահել իսկական արեւելեան շոյալութեան մէջ։ Հայ թագաւորը ծիրանի կը հազնէր, մասնաւոր «հայկական թագ» կը գործածէր, «Արքայից արքայ», աստուածութիւն կ'անուանէր զինքը։ Շատ ընդարձակ պետութիւն կառավարելու համար թագաւորը «բարեկամաց մասնաւոր խորհրդարան» ունէր։ Հայ թագաւորութեան մէջ քանի մը բարձր պաշտօնէից անունները պահուած են. «Հա-

զարապետ, Նախարար Ներքին գործոց, Երկրագործութեան եւ Ելեւմտից. Սկարապետ վերին հրամատար զօրաց. Մասնապետ կալուածոց Նախարար. Քրմապետ՝ քուրմնուր զլուիս, հոգեւոր աստիճան որ երբեմն թագաւորը իրեն կը վերապահէր եւն. — այս պաշտօնները յաջորդարար ժառանգական եղած են։ Պլուտարքոս մինչեւ իսկ կը հաստատէ որ Տիգրանին մշտ կը ծառայէին չորս թագաւորներ իբր գեւրիներ. այս ականարկութիւն մ'է այն կէս դիցարանական ներկայացման, զոր հնարեցին հոռոմայեցիք շքեղութիւն տալու համար Հայոց թագաւորը շրջապատող արքունիքին։

Նուազ տեղեկութիւն ունինք նկատմամբ միջին կարգի հասարակութեան, բայց անտարակոյտ այն զարաշրջանին Հայաստանի մէջ կեանքն սկզբնական պարզութեան մէջ կը գտնուէր եւ կը մերձենար նահապետականին։ Ժողովուրդն երեք զասակարգի կը բաժնուէր. կալաւածատերեր՝ որուն կը պատկանէին մեծամեծները. վաճառականներ՝ որուն կը վերաբերէին նաեւ արուեստաւորները. եւ շինականեր։ Գերութիւն՝ իբր օրինական հաստատութիւն, ինչպէս կ'երեւի Հայաստանի, մէջ չկայ՝. գերի կ'ըսուէին միայն պատերազմական գերիներ։ Մեծամեծները (կախարարներ հայերէն եւ պարսիկներէն) իրենց կալուածներուն մէջ ազատ կը գործէին, թագաւորական տուրքերը կը ժողվէին եւ պատեւազմի ժամանակ իւրաքանչիւրն իր ժողովուրդէն պէտք եղած թուով զօրք կը հաւաքէր. իրեւոր այս դրութիւնը ծառայեց յետոյ Հայաստանի մէջ աւատականութեան դրութեան հաստատութեան, վաճառականները իրենց վաճառքը կառաւաններով կը փոխադրէին զխաւորապէս դէպ ի կապադովկիա (Արեւմտեացի համար) եւ դէպ ի Պոնտոս (հիւսիս համար)։

1. Արձանագրութիւն Տրդատ Թագաւորի, անշուշտ Մեծին, Գ. զարու վերին եւ սկիզբն Գ. զարու, յ. Գ. ասե վարք։

2. Ինչպէս զոր օրինակ, Տրդատ Ա. Տակեոսի տա-

րեգրութիւն ԺԵ. 24։

3. Խաւականց, 165, կ'ըսէ, Հայաստանի մէջ գերութեան զոյութիւնը այն զարուն հազիւ թէ հաստատուած ըլլայ։

Արտածութեան նիւթերն էին, ձիեր, ջուրիններ, մետաղներ, կարմրադեղ (Որդան կարմիր), ցորեն, գինի, ձէթ, Գիւղացիութիւնը կը մատակարարէր մեծաւ մասամբ զօրքերու քանակը, որոյ թիւն հաստատուն չէր, այլ կը ժողովէին որչափ որ պէտքը ըլլար: Հիտակալ զօրաց մասնաւոր գունդեր կային. — հեծեալզօրքը (որոնք կը գերազանցէին պարթեւները, որոնց բոլոր բանակն ձիաւոր էին), հեծեալներու մէկ մասը կը մտնէր պատերազմի մէջ բոլորովին՝ մինչեւ իսկ երկմարտներ՝ զրահակիր. հայերն ունէին զերանդազէն կառքեր: Պետութեան եկամուտներն անընդհատ հարկերէ էին, զանազան արուեստներու վրայ դրուած տուրքերէն. թագաւորին անձնական ընդարձակ կալուածներէն և պատերազմի աւարներէն:

Հելլենական ազդեցութեան վրայ Հայաստանի մէջ Ա. դ. Ն. Բ. կու գայ կը խառնուի Հռոմէականը: Որով անկարելի էր որ Հայաստան շարունակ յարաբերութիւն չունենար Հռոմի հետ՝ կամ պատերազմով կամ դաշնակցութեամբ: Հռոմայինք երկրին խորքերը թափանցած էին, ինչպէս օրինակի համար Լուկիւլլոս, յետոյ Սեյստրոս, որ իւր բոլոր զօրքով ամբողջ ձմեռն անցուցած էր Հայաստանի մէջ: Առաջին դարուն վերջերը Հռոմայինքից աշտպէս կամ այնպէս Հայոց ներքին գործերուն սկսած էին խառնուիլ: Հայաստան երեւցած էին Հռոմէական դեռպետութիւններ նախագահութեամբ կայսերական տան անդամներուն, ինչպէս էր Տիրերիոսի դեռպետութիւնը (յետոյ նաեւ Գալիսիոսի կեսարու և Գերմանիկոսի): Թանձին Տիրզան Գ. ի հայ զահին վրայ նստած էր հռոմէական դաստիարակութիւն ունեցող մէկը (յետոյ այդպիսիներ էին Տիգրան և Վոտին թագաւորները): Հայ երեւելի ընտանիքներու մէջ սովորութիւն մը

տած էր իրենց զաւակները Հռոմ դրկել կրթութիւն և ուսումնը զարգացնելու համար: Այս հռոմէական ազդեցութեան ծայրագոյն զարգացման աստիճանն հասած էր միայն յաջորդ շրջանին, սկսեալ Ա. դ. յ. Բ. Սակայն Հայաստանի մէջ բնաւ գերիշխող եղած չէ այս, Աթէնք միշտ աւելի հրապուրած է հայերը քան թէ Հռոմ: Եւ քնդհանրապէս Ասիոյ մէջ չափազանց ամուր էր հին արեւելեան քաղաքակրթութեան տարրը, որոնց կը խառնուէին հելլենականութեան աւանդութիւնները, ուր անհնարին էր որ գերակշիռ ըլլային հռոմէական սկզբունքները: Հռոմայինքը չկարողացան Արեւելքը կատարեալ կերպով հռոմէականացնել, նա մանաւոր եթէ նկատենք այնքան հեռաւոր նահանգ մը ինչպիսի էր Հայաստան:

Այս շրջանին (Գ-Ա. դ. Ն. Բ.) Հայաստանի մէջ զբաղակ կեանքի նկատմամբ շատ քիչ տեղեկութիւն հասած են մեզի: Եթէ դատենք ըստ այնմ որ Հայաստանի մէջ յոյն թատերաբեմ կար, պէտք է մըտածենք որ կրթուած հայերն հելլէն գրականութեան տեղեկ էին: Անշուշտ թագաւորին ստուած օրինակին գտնուած են հետեւողներ, և ոչ միայն արքայորդին Արտաւազդ, հայոց մէջ ուրիշներ ալ փորձած են զբաղան ինքնուրոյն ստեղծագործութիւն յոյն լեզուով: Հայաստանի ամենահին ժամանակներու այսպիսի արտագործութիւնները մեր ձեռքը չեն հասած, այլ ապագայ դարաշրջաններուն մէնք կը տեսնենք կարգ մը հայ գրողներ, որոնք օգտուած են յոյն լեզուէ: Հելլէն հանճարներու մեծ ստեղծագործութիւնները օրինակի տեղ ծառայած են, որոնց վրայ կրթութեանց Հայոց զբաղակ մտքերը նախ քան իրենց ազգային զրազկան արտագործութիւններու ծագումը: Երոյն կարական արտագործեանց ծագման երկար ժամանակ

1. Հռոմէական ազդեցութիւնը Հայաստանի մէջ տակաւին խաղաղութիւններ ընդուած չէ ըստ բնականի: Սակայն ան խաղաթեանքի կշռադատութիւնը ի վերջ ժ. Գ. Երեւ, 295-6, Բուսթը և Նոյնպէս, որ վերջ

շուած Տրգատ Թագաւորի արձանագրութեան մէջ Գ-Գ դարու վերաբերեալ յ. Բ. և յոյն շարադրութեամբ, ամիսը յիշուած է բառիքներէ փառաւար. (անս Անիի շաբէն. Տրգատ Թագաւորի արձանագրութեան):

արգելք հղած է այն պարագան որ հա-
յերը չունենին իրենց այրուբները, իրենց
զրուխիւնը համապատասխան հայ լեզուի
պահանջներուն:

Բայց եթէ Հայաստան իր գոյութեան տառջին դարերուն մէջ չէ ունեցած ազգային զրական արտադրութիւն՝, սակայն ունեցած է անտարակոյս բերանացի ժողովրդական բանաստեղծութիւններ։ Անգին փշրանքներ պահած է հայ պատմահայր Մովսէս Խորենացին՝, իր պատմութեան մէջ զանազան տեղեր կը խօսի երգերու և առասպելներու վրայ, որոնք կ'երգէին իր ժամանակի ժողովուրդն, բայց յայտնի կ'ենեւի որ ամենահին ժամանակներու կը պատկանին. ժողոված աւանդութեանց (ոչ արքայաց գրեանց մէջ այլ անյայտ գուսաններ, յորս Ն. Էմին կը տեսնէ հին հայ ժողովրդական երգիչներ) (աշուղ), նկատմամբ անոնց, որ վիպասուեցորդ կ'երգէին, անշուշտ նոյնպէս ժողովրդական երգիչներէ երգուած են։ Խորենացին քանի մը կտորներ յառաջ կը բերէ ոտանաւորի չափերով, ուրիշ տեղ ալ արձակ շարադրութեամբ. բաց ասկից Խորենացեայն պատմութեան ուրիշ մասերուն մէջ՝ ընկադատները կը նկատեն, ուր եւ ինքն չի յիշեր, արձագանգ ժողովրդական բանաստեղծութեան կամ պարբերութեան, հին հայ վիպասանութեան մընացորդներու։ Այս երգերու իւրաքանչիւրը ո՛ր ժամանակին պատկանիլն որոշել զիւրին չէ և գրեթէ անկարելի, այլ անոնցմէ մի քանիսն իրենց բովանդակութեամբ ցոյց կու տան ամենահին ժամանակներու պատկանիլն։

Խորհնացւոյն յիշած ամենահին երգե-
լէն պէտք է ընդունինք վահագնի՝ ծնըն-
դեան մի բեկորն հեթանոս ժամանակին
պատկանող, հետեւաբար նախ քան հել-
լենականացումը։ Յետոյ կու գայ Տրոլի
երգը առասպելական հարստութեան մա-
սին, տակաւին հերոս ղիցարանական ազ-
գակի՝ կարելի է յոյն Հերակլէսի կամ
այսրականայն թուաւեմի։ Յետոյ դարձեալ,
պատմական երգերէ կտորներ, Արտաշիսի
է վաղարշտկի մասին եւն.¹։ Շատ կա-
րելի է հին հեթանոսական նախատիպարի
վրայէն առնուած շատ ուրիշ ժողովրդա-
կան երգեր շատ ուշ գրուած բլլան և յե-
տայ ճրիտոնէական զոյն ստացած, ուստի
զգային աստուածոց և հերոսներու ա-
նունները փոխուած Գրիտաի և Սլորց
անուններով.² Արդէն այն իրականութիւնը
որ ժողովրդական երգերու և առասպել-
ներու շարք մը մտած են Խորհնացւոյն
պատմութեան մէջ, ցոյց կու տան որ ա-
նոնք ոչ նուազ ազդած են Հայաստանի
յետին ժամանակի գրականութեան վրայ։
Մեզի անյայտ ամենահին հայ գրիչներ,
գրադանալով այլաբեղու գրական օրինակ-
ներու վրայ (յոյն, ասորի, կարելի է և
հռոմէական) միեւնոյն ժամանակ ընտե-
լանալով ազգային հայ բանաստեղծութեան
ձայնի, ժողովրդեան մէջ ապրելով, և մա-
սամբ ժողովրդեան աւանդութեամբ հասած
մինչեւ մեր օրերը։ Այս երկու սկզբունք-
ներու փոխադարձ ազդեցութենէն, Արեւ-
մուտի ազդեցութեան և ազգային աւան-
դութեանց, մշակուեցաւ ինքնուրոյն բնոյթ
որով ի հորոշուի ապագայ հայ բանաստեղ-
ծութիւնը, մինչեւ իսկ բոլոր հայ գրա-

1. Ընդհանուր առմամբ, ինչպե՞ս է ձեր գործընկերների վերաբերմամբ վերաբերվում Ձեր ընկերությանը, ինչպե՞ս է Ձեր ընկերությանը վերաբերվում Ձեր գործընկերներին:

2. Յաւորաբար մենք կ'օգտուինք բացի նոյն Մովսէս Խոսեֆայելցի պատմութենէն, Դիւլորիէի երկու յօդուածներէն հայ ժողովրդեան բանաստեղծութեան մասին, (վերնագիրը - Մասնագրութեան մէջ):

Յ. Ի. Ա. Ի. Տալ Այս հաստատված թարգմանությունը
(հանրաժանությամբ ընդունված) ընդունված է հանրաժանությամբ

մշակում), ինչպես և ցանի մը ուրիշ ամենաշին հայ ժողովրդական երգերու թարգմանութիւնը, տես «Հայ Բա- նաստեղծութեան» հաւաքածոյին մէջ:

4. Լ. Ա. Ի. 8, II. 60, 65, Այս կտորներու թարգմանութիւնը, տես նոյնպէս հոն, և Պ. Մակինցեանի յօդուածին մէջ. «Հայ Ժողովածոյն» նախաբան. հրատ. «Սոցալտի» :

Ե. Տես օր. հատուածը «Շուտով կը լուսաւորին»...
«Հայ Բանաստեղծութիւն» հաւաքածոյին մէջ:

կանութիւնը: Այլ անոր իսկական ծագումն, այն ամենահին ժամանակի շրջանին մէջ, որուն վրայ կը խօսինք, միայն պատրաստութիւն էր: Գլխաւոր հայ զրաւանութիւնը ծնունդ առաւ հայոց քրիստոնէութեան ընդունելութեամբ որ կատարուած է Գ. Չ. յ. Գ., այսինքն աւելի քան

երեք հարիւր տարի ետքը Մեծն Տիգրանէ և իր որդի Արտաւազդէ՝ առաջին յականէ անուանէ մեզի ծանօթ իբր հայ զրիլ թէպէտեւ իր արտադրութիւններն ըլլան օտար լեզուով:

(Շարումակիւի)

ՎԱՆՔԻ ԲՐԻՒՍՈՎ (Թրգմ. Հ. Յ. ՄԱՐԿԵԱՆ)

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԻՇԱՊ ԳՈՐԳԵՐԸ ԱՌԱՄՊԵՂ ԵՆ

ՊԱՏԱՍԽԱՆ ԱՌ MR. ARTHUR UPHAM POPE

«Բագմավէպ»ի նախորդ թիւով տուի թարգմանութիւնը Մր. Բորի Հայկական Վիշապ գորգերու մասին ըրած ըննադատականին Ա. մասը որուն Բ. մասը տալէս առաջ կու տամ իմ Անգլիերէն պատասխանիս թարգմանութիւնը. ուր ընթերցողը պիտի գտնէ պատմական տուեալներ Հայկական գորգերու մասին:

Ինչպէս տեսնենք Մր. Բոր եօթը պատմաբանութեանց բաժնած էր իր ըննադատութիւնը, և ես առանց անոնց կարգը խանգարելու, եօթը բաժնիներով կը պատասխանեմ մի առ մի:

Ա. Բաժին

1. Որեւէ յիշատակութիւն չկայ որ Ժ. Գ. դարու Հայ թագաւոր մը իբր հարկ՝ գորգ տուած ըլլայ:

2. Այլ «Արարացի պատմաբան» իսկապէս չ'աւելարկէ Մր. Բոր որ 4-րդ դարէ թերթ ուրկէ վկայութիւնը եկած է ասկայն բուն վկայութիւնը

հաստատուած հարկերուն առաջինը ըլլալով կը յիշատակէ գորգերը՝: Այդ ժաւանակները վաչկատուն կուրուզներ չկային որոնցմէ Հայք կարենային գորգ ձեռք անցընել իբր վարձք ազատ երթուլարձի կամ արօտատեղիներու: Ասկէ զատ երկրիները այն ատեն կը հարկադրուէին իրենց լաւագոյն և ամէնարժէքաւոր արտադրութեանց համաձայն: Վաչկատունները կրնային և կը շինէին միայն փոքր գորգեր (Հայկական Վիշապ գորգերը ամէնքն ալ մեծ չափերով են):

3. Թ-Ժ դարու պատմաբան Յովհաննէս կաթողիկոս կը յիշէ այդ վաղ ժամանակներուն Հայաստանի մէջ գորգ արտադրելու: Ան խօսելով Եգիպտոսիականի շաւհատակութեանց մասին ի Հայս ե նկատագրելով Բագմաւնու Ա. Գրիգոր եկեղեցւոյն կողողուտը կ'ըսէ. «Եւ տեսեալ ապա զգեղեցիկ և զյաւնտ չընաղատես սպաստատուածակերտ խորանին, զոսկեղէնս և զարծաթեղէնս, և զգունակ երանգս առաւ, զաստիւն արրութեան, և զհանդերձանս և

1. Կոյսեի Հայաստանի Շարժաբարձի Ե. Նիւ Եօրք 1920 էջ 845, Հայկական Գորգերը Ա. Ս. Գորգէ այս վկայութեան կ'աւելարկէ Մր. Բոր որ 4-րդ դարէ թերթ ուրկէ վկայութիւնը եկած է ասկայն բուն վկայութիւնը

իբր զրած պահուն պահած է ինչպէս որ ինքն ալ կը հաստատէ, որով իր այս պատմաբանութեան արժէքը բոլորովին անհիմն է: